

UOT: 130.2; 001.8; 37.01
KBT: 74.268.0

Xarici dil öyrənməyin əsasları

Eldar Əmirov*

Abstrakt. Məqalədə xarici dil öyrənmənin əsasları araşdırılır. Bu prosesin fundamental təməlləri seçilir. Bu mülahizələr fəlsəfi və pedaqoji müstəvilərin kəsişməsində edilir. Bu səbəbdən də tədqiqat hər iki cəhətdən, həm fəlsəfi, həm də pedaqoji cəhətdən əhəmiyyət daşıyır. Nəticədə “dilin intuisiya bazası” adlı yeni konsepsiya irəli sürülür. Bu konsepsiyanın köməyiylə fundamental təməllər haqqında mülahizələr yürüdülmür. Konsepsiya çərçivəsində izah olunan əsas məsələ sözlər haqqındadır. Belə ki, göstərilir ki, qrammatik qaydalardan fərqli olaraq sözlər fərqli fundamental aspekə malikdir. Eyni zamanda bu konsepsiyadan tərcümə və elmi dil haqqında da əsaslı fikirlər alınır. Bunlarla yanaşı dünyada mümkün ola biləcək sözlərin sayı hesablanır, yaradıcılıq haqqında mülahizələr irəli sürülür, minileks anlayışı və dilin musiqisi kimi fundamental məsələlərə də toxunulur və irəli sürülən konsepsiya çərçivəsində münasibət bildirilir.

Açar sözlər: dil öyrənmə, dilin intuisiya bazası, minileks, sözlərin sayı, elmi dil, dilin düşünmə tərzinə təsiri, tərcümə, dilin musiqisi

1. Giriş

Məlumdur ki, xarici dil öyrənmək bütün dövrlərdə olduğu kimi müasir dövrdə də, aktual, heç zaman köhnəlməyən və zəruri proseslərdən biridir. Dil öyrənmək üçün müxtəlif metodik yanaşmalar, proqramlar var. Lakin bizim bu tədqiqatda məqsədımız bütün bu metodları sadalamaq yox, onların hər biri üçün fundamental olan təməlləri ayırmaqdır. Eyni zamanda da irəli sürdüyümüz yeni konsepsiya çərçivəsində bu fundamentlər haqqında yeni mülahizələr, yeni fikirlər ortaya qoymağa çalışacağıq.

2. Uşaqlar dili necə öyrənir?

Dünyada dil öyrənmək üçün ən gözəl metod, uşağın dil öyrənmə metodudur. Uşaq heç vaxt nə söz, nə də ki, qrammatik qaydalar əzbərləmir. Uşaq sözləri eşitməklə, yamsılamaqla və kontekst içində öyrənir. “Üşümək”

*AMEA, Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, doktorant, Bakı, Azərbaycan

E-mail: eldar_amirov.80@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3041-459X>

Məqaləyə istinad: Əmirov. E., [2022] *Xarici dil öyrənməyin əsasları*. “Metafizika” jurnalı. № 1 (17), səh. 25-44

Məqalənin tarixçəsi:

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 06.01.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 17.02.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 01.03.2022

feilini üşüyərək öyrənir. O, səhv etməkdən qorxmur, “kamit” deyir, sonra “kamet” deyir, axırda “konfet” deyir. Eyni qayda ilə qrammatikanı da belə öyrənir, “məni qucu götür”, “məni qucumu götür” deyə-deyə axırda, “məni qucuna götür”, deyir. Onlar sözləri, qrammatik qaydaları eşitməklə, səhv-sühv deməklə öyrənirlər. Mənə elə gəlir ki, uzun illərin sınağından çıxmış beynəlxalq imtahan sistemləri olan, məsələn, *TOEFL* və *IELTS*-in prinsipi də uşağın dil öyrənmə prinsipindən o tərəfə keçmir. Burada da, bizdən eşitmə, danışma, yazma və oxuma kimi vərdişlər tələb olunur. Uşaq da, bu sonuncu ikisini, yəni yazma və oxumanı məktəbdə, uzağı birinci və ikinci siniflərdə öyrənir. İndi deyilə bilər ki, uşağın beyni təmizdir, ona görə də dili belə asanlıqla öyrənir. Məsələn, üç yaşına qədər sərbəst danışır. Lakin bu nisbətən belədirsə, biz böyüklər də bu qayda ilə öyrənirik. Məsələn, rus dilində heç bir söz bilməyən adam, gedib Rusiyada bir neçə il fəhlə işləyərək, yəni dilin içində yaşayaraq, geri qayıdıb gələndə, çox səlis şəkildə rusca danışa bilir, dili yaxşı duyur, hiss edir. Söz yox ki, elmi şəkildə də sözləri, qrammatik qaydaları öyrənməklə də dili bilmək olur. Lakin bu zaman “dilin intuisiya bazasından” məhrum olmuş oluruq (bu barədə irəlidə söhbət açacağıq). Çünki dil intuisiya bazası ilə birlikdə öyrəniləndə daha plastik olur. Amma biz dili texniki qaydalarla, hər hansı metodlarla, əzbərləməklə, başqa sözlə desək, əziyyətlə öyrəniriksə, dilin içinə düşən adam isə əziyyət çəkmədən, dili gündəlik işlətməklə öyrənir. Xülasə, dil öyrənmək asandır, əgər uşaq kimi dilin içindəsənsə; çətindir, əgər dilə kənardan yaxınlaşırsansa, yəni sözlərlə və qrammatik qaydalarla. Lakin hər ikisi də effektiv metoddur. Birinci metodla (uşaq və Rusiyada işləyən) biz yalnız məişət dilini öyrəniriksə, ikinci metodla (sözlər və qrammatika öyrənməklə) isə, biz dilə hakim olmağı öyrənirik. Əgər biz rus dilini elmi səviyyədə biliriksə, bu o deməkdir ki, biz Moskvada yaşayan istənilən sırayı vətəndaşdan daha çox dilə hakimik və ya ingilis dilini biliriksə, bu o deməkdir ki, biz Londonda yaşayan istənilən sırayı vətəndaşdan daha çox ingilis dilinə hakimik. Hər hansı londonlunu *IELTS* imtahanına salsaq, o, ən aşağı balı toplayacaq. Yəni bu o deməkdir ki, məişət dili ilə elmi dil ayrı-ayrı müstəvilərdir, daha doğrusu məişət dili dilə girişdir. Bu vətəndaşların, hansı millətdən olursa, olsun, azərbaycanlı olsun, məişət sözlərinin sayı məhdud saydadır (bu barədə irəlidə söhbət açacağıq). Ancaq elmi və bədii dil üçün daha çox söz və mürəkkəb qrammatik strukturlar tələb olunur. Deməli, biz elə zənn edirik ki, Azərbaycan dilini təmiz bilirik, ancaq bu mülahizələrdən məlum olur ki, öz dilimizdə oxumasaq, bizim də ana dilimiz məişət dilindən o tərəfə keçməyəcək. Belə bir metodik tövsiyə də irəli sürmək istərdik ki, dilə başlamaq üçün orta məktəb kitablarından başlamaq daha faydalı olardı.

3. Dil prosesidir

Türkiyə türkcəsini isə qulaq asaraq, televiziya, youtube-dan öyrənmişdim. Bu mənə belə bir güvən verirdi ki, ingilis dilini də bu qayda ilə öyrənə bilərəm. Çünki kiçik yaşlı uşaqlar da bu qayda ilə, çizgi filmlərinə baxa-baxa, çox rahat şəkildə türkcə danışa bilirlər. Bəzən görürsən ki, onlar situasiyaya uyğun Azərbaycan türkcəsində söz tapa bilməyəndə, əvəzində Türkiyə türkcəsində sözlər işlədirlər. Bu empirik təcrübələrdən belə bir qəti qənaətə gəldim ki, deməli bu qaydanı, ingilis dili üçün də təkrar etməliyəm, davamlı olaraq bu dildə materiallar dinləməliyəm. Lakin bir dəfə məni məyus edən və bu qaydanın yarımçıq olduğunu üzə çıxaran vəziyyətlə qarşılaşdım. Belə ki, twitter-də profil açdım və məqsədim Türkiyə türkləri ilə ünsiyyət qurmaq və bu minvalla türkcə yazma vərdişlərimi təkmilləşdirib, gələcəkdə türkcə bir elmi məqalə də yazmaq idi. Lakin elə ilk gündə məyusluqla qarşılaşdım; türkcə ilk rəyimi yaza bilmədim və paylaşılan rəylərə də türkcə şərh yaza bilmədim. Mənə aydın oldu ki, dili eşidib öyrənmək, hələ o dildə sərbəst yazı qabiliyyətini də mənimsəmək demək deyil. Bunlar ayrı-ayrı vərdişlərdir. Zətən bunu uşaqlarda hər gün müşahidə edirik, lakin fərqi varmıdır. Onlar da məktəbə gedənə qədər, hələ yazı yaza bilmədiklərinə baxmayaraq ana dillərində sərbəst danışa bilirlər. Beləliklə, dilə maksimal yiyələnmək üçün bütün- həm eşitmə, həm yazma, həm danışma, həm də oxuma fəaliyyətləri paralel və vəhdət şəklində aparılmalıdır ki, bu vərdişlər eyni dərəcədə inkişaf etsin. Çünki bunlar hər biri ayrı-ayrılıqda bir sənətdir. Dil bilmə bu dörd ünsürün vəhdətinə sahib olmaq deməkdir. Məhz elə ona görə də, çox yox, bir neçə il tamamilə xarici dilin içində olanda, belə mühitdə yaşayanda dilə tez və mükəmməl yiyələnmək olur. Yəni dilə məruz qalmaq lazımdır.

4. Qrammatikasız danışmaq olarmı?

Tutaq ki, biz videogörüntü vasitəsilə başqa şəhərdə yaşayan dostumuzla danışırıq. Biz onu olduğu kimi görür, səsini olduğu kimi eşidir, mimikalarını olduğu kimi sezirik. Lakin bizim aramızda yüzlərlə, minlərlə kilometr məsafə varsa, bu heyvətəmiz canlı ünsiyyət necə baş tutur? Deməli, aramızda nəşə daşıyıcı var. Aramızda daşıyıcılıq, vasitəçilik edən kompüterlərdir, kompüter interfeysləridir. Kompüterlər bizim səsimizi, görüntümüzü, paketlər şəklində yığır və bir tərəfdən o biri tərəfə dayışır. Məzh bu paketlər - qəliblər vasitəsilə bizim ünsiyyətimiz baş tutur. Kompüter terminləri ilə buna protokollar deyirlər.

Bax elə, qrammatika da insanlar arasında belə standart paketlərdir. Sözlərimizi, fikirlərimizi, hisslərimizi, duyğularımızı bu paketlərə yığıb, qablaşdırıb başqalarına ötürürük. Başqası da özünküləri yığıb bizə ötürür.

Məhz bu paketlər standart olduğu üçün insanlar bir-birini başa düşür. Dilin bu texnologiyası vasitəsilə insanlar arasında ünsiyyət baş tutur. Əgər belə olmasa idi, bu qəliblər - qrammatik kateqoriyalar standart olmasa idi, sabit olmasa idi, hər insan müxtəlif qəliblərlə danışsa idilər, onda onlar heç vaxt bir-birini başa düşməzdilər, ünsiyyət baş tutmazdı. Başqa sözlə desək, qrammatik qaydalar dilin tarixi inkişafı nəticəsində formalaşmış, sabitləşmiş invariantlardır. Bəzi nəzəriyyələrə görə isə qrammatik qaydalar bütün insanlarda anadangəlmədirlər, sabitdirlər (Noam Xomski). Ancaq əmələgəlmə mənşəyindən asılı olmayaraq qrammatik qəliblər olmadan insanlar arasında ünsiyyət baş tutmazdı. Yəni qrammatik qəliblər, sözlər və hissələr üçün paket rolunu oynayır. Ona görə də qrammatik qaydaların sayı sözlərə nisbətən az olur. Bu səbəbdən də *“təcrübə göstərir ki, dili öyrənməkdə əsas çətinlik onun qrammatik quruluşu yox, məhz söz ehtiyatıdır”* (12, 2001, s.111). Ancaq sayları az olsa da, eyni bir qrammatik qayda minlərlə sözdən istifadə edir. Eyni çertyojla minlərlə bina tikmək mümkün olduğu kimi eyni qrammatik qəliblə də minlərlə sözdən istifadə etmək olar.

Dövrümüzün görkəmli lingvinisti hesab olunan Stiven Pinker özünün “Dil instinkt kimi” kitabında qrammatik qəliblərin sabit olmasını əyani nümayiş etdirmək üçün belə bir misal çəkir və iki cümlə qurur:

İt insanı dişlədi.

İnsan iti dişlədi.

İzah edir ki, bu iki cümlədə iştirak edən hər üç söz eyni olsa da, sözlərin kombinasiyası dəyişdiyi üçün, müxtəlif mənalar alınır, müxtəlif situasiyalar ifadə olunur (16, 2004, s.72). Deməli, cümlə informasiyanın ən kiçik vahididir, atomudur. Ona görə də onların tərkibi sabit qalır.

İndi isə qrammatik quruluşun tərkibinə baxaq. Məlumdur ki, cümlənin əsas komponentləri olan mübtəda, xəbər və ikinci dərəcəli üzvlərdir. Onların cümlədə ardıcılığı sabitdir. Məsələn, bizim dildə əvvəlcə mübtəda gəlir, sonra ikinci dərəcəli üzvlər, axırda xəbər gəlir. Yəni cümlənin sxemi MİX kimidir. Rus dilində isə əvvəlcə mübtəda, sonra xəbər, daha sonra isə qalan üzvlər gəlir. Yəni sxematik olaraq belə MXİ və s. Riyazi kombinatorikadan bilir ki, bu cür sxemlərin sayı 6-dan çox ola bilməz. Çünki $3! = 6$.

Məhz elə bu səbəbdən XX əsrin görkəmli lingvinisti J.Grenberq bu sxemlə “dillərin tipologiyası” anlayışını verir. Greenberg görə dillərin tipologiyası altı yerə bölünür: *“SVO, SOV, VSO, VOS, OSV, OVS”* (21, 1966, s.76). Burada, Subject - mübtəda, Verb - xəbər, Object - ikinci dərəcəli üzvlər deməkdir. Nümunələr göstərek:

SOV - türk, yapon, koreya və s. dilləri;

Məsələn, yaponca: *Watashi wa hako o akemashita.* - *Mən qutu açmaq.* Yəni, mən qutunu açdım.

SVO - rus, ingilis, vietnam və s. dilləri; Məsələn, Çincə: *Zhāng shōudào-le yi-fēng xìn.* - *Çjan aldı bir məktub.* Yəni, Çjan bir məktub aldı.

VSO - irland, şotland, havay və s. dilləri; Məsələn, ədəbi ərəb dilində: *Yaqra’u l-mudarrisu l-kitāba.* - *Oxuyur müəllim kitab.* Yəni, müəllim kitab oxuyur.

VOS - vari, toba, nias və s. dilləri; Məsələn, nias dilində: *Man-uri zawi Vasui.* - *Tutmaq öküzü Fausi.* Yəni, Fausi öküzü tutdu.

OSV - hişkarya, şinqu-asurini, kubeo və s. dilləri; Məsələn, hişkarya dilində: *Toto yahosiye kamara.* - *İnsan tutdu yaquar.* Yəni, yaquar insanı tutdu.

OVS - kve, nadeb, tobatı və s. dilləri; Məsələn, nadeb dilində: *Awad kalapée hap̄h.* - *Yaquar uşaq görür. Yəni, uşaq yaquar görür.* (Типология порядка слов).

5. Dilin intusiya bazası (yeni konsepsiya)

Dilin içində yaşamadan o dildə danışmaq, telefonla danışmağa bənzəyir. Telefonun o biri tərəfində duran adamın hissələrini, mimikalarını görmür, jestikulyar, emosional, bədəninin topoloji konfigural patternlərini görə bilmirik. Eyni qayda ilə də dili duymadan danışmaq, belə telefon danışığına bənzəyir. Biz daima sözlərin, cümlələrin o tərəfində qalan auranı duya bilmirik. Yəni, söz və fikir bütün bunlarla birlikdə bütöv bir struktur əmələ gətirir. Ana dilində olan sözü isə, onun yaratdığı hissi, assosiativ və fəzavi konteksdə başa düşürük. Daha doğrusu beyində bu pattern aktivləşir. Lakin xarici dilin sözünü isə tərcümə vasitəsilə başa düşürük. Yəni xarici dilin sözü ilə qarşılaşanda, önümüzə ilk öncə onun bizim dildə tərcüməsi olan söz, baryer kimi çıxır. Bu isə o deməkdir ki, xarici sözün orijinal patterni təhrif olunur. Biz bu sözün patternindəki hər hansı hissədən, assosiasiyadan və ya fəzavi yaşantıdan məhrum olmuş oluruq. Yaşadıqca və oxuduqca, sözlər və qrammatik struktur yavaş-yavaş idrakda özünə patternlər toplusu yığmağa başlayır. Hər növbəti yaşantı, hər növbəti oxu bazaya yeni-yeni, həm intuitiv, həm də, anlayış patternləri qatır. Dil öyrənmək yalnız bu patternləri artırma prosesidir və sonlu deyil. Çünki dil açıq sistem olduğundan, yaşam dünyası zəngin olduğundan, hər dəfə yeni patternlə qarşılaşırıq. Bütün bunları biz “dilin intusiya bazası” adlandırırıq.

Adi danışmaq dilində sözlərin və fikirlərin mənası birmənalı olmur. Sözləri müxtəlif cür yozmaq olur. Tarixən mədəniyyət inkişaf etdikcə, insanların dünyagörüşü dəyişdikcə sözlərə yüklədikləri mənalar da dəyişir. Bu iki tendensiya ilə yəni həm mədəniyyətin inkişafı ilə həm də fərdi

şüurlarda sözlər müxtəlif mənalar kəsb edirlər. Sözlər başqa sözlər, fikirlər, mülahizələr ilə assosiasiativ şəkildə bağlanaraq müxtəlif mənə çalarları qazanırlar. Adi danışiq dilinin bu xüsusiyyətini onun müstəviliyi adlandırmaq olar. Sanki sözlər müstəvi üzərində çəkilmiş hörümçək toru kimi bir-biri ilə bağlanıblar. Bu cür bağlantıda isə dövrilik olduğu üçün sözlər sabit mənə daşıya bilmir, digər sözlərdən asılı olur. Bunu empirik olaraq yoxlamaq üçün izahlı lüğətə baxmaq kifayətdir. Əgər biz hər hansı sözün mənasını axtarırsaq, onun mənasının dəqiq sərhədini bəlli etmək istəyiriksə, buna nail olmaq mümkün olmayacaq. Çünki lüğətdə bir söz ona mənaca yaxın olan başqa bir qrup sözlərlə izah olunur. Əgər biz bu izahdakı sözlərdən hər hansı birini seçərək onun öz mənasını da axtarsaq, yenə də görəcəyik ki, bu söz bizim əvvəlki axtardığımız sözlə izah olunub. Yəni mənalar dairəvi olaraq bir-birinə bağlanır. Başqa sözlə desək, adi danışiq dilinin sözləri arasında dəqiq mənə sərhədləri çəkmək mümkün deyil. Adi dilin bu əlaməti lüğətlərə də yansırıb.

Digər tərəfdən də, yəni sözlərin dilin öz daxilində bir-biri ilə çox sıx bağlanması ilə yanaşı, fərdi şüurlarda da sözlər fərdiləşir. Hər bir fərdi şüurda söz ayrı-ayrı sözlərin, fərdi yaşantıların, fərdi hiss və emosiyaların toruna düşür. Yəni sözlərin mənası fərdi mənə torlarından asılı olur. Bəzən insanlar arasında anlaşılmazlıq da bu səbəbdən baş verir. Adi danışiq dilində sözlərin və fikirlərin arxasında dayanan bu cür intuisiya bolluğunun meydana gətirdiyi assosiasiyalar danışiq dilinin birmənalı və dəqiq olmasına mane olur. Məsələn, humanitar düşüncədə də bunu asanlıqla müşahidə etmək olar. Belə ki, humanitar sahələrdə sözlərin, cümlələrin və mətnlərin müxtəlif yozmaları mümkündür. Fəlsəfi müstəvidə mətnlərin müxtəlif yozmalara yol açması hadisəsi hermenevtika adlanır. Adi danışiq dili haqqında yürütdüyümüz bu iki mülahizəni “adi danışiq dilinin müstəviliyi” adlandırmaq olar.

6. Dilin düşünmə tərzinə təsiri

Görəsən biz Azərbaycan dilində, ruslar rus dilində, ingilislər ingilis dilində danışanda başqa cür düşünürük mü? Yəni dil təfəkkür tərzinə təsir edirmi?

İlkin olaraq belə bir müşahidədən başlayaq. Belə ki, şahmatçıları, həndəsəçiləri, rəssamları müşahidə edəndə görmək olur ki, onlar sözlərdən istifadə etmədən düşünürlər. Onlar üçün söz rolunu şahmat fiqurları, həndəsi fiqurlar və rənglər oynayır. Biz sözlərdən (lüğət bazasından) istifadə edərək, müxtəlif mənə tutumlu kombinasiyalar yaratdığımız kimi, onlar da müxtəlif fiqurlarla müxtəlif oyun kombinasiyaları qurur, müxtəlif həndəsi məsələlər həll edir və müxtəlif rəsm əsərləri çəkə bilirlər. Bu ilkin fakt onu deməyə əsas

verir ki, təfəkkür sözdən və ya hansısa fiqurdan, rəngdən asılı deyil. Stiven Pinker yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərində yazır:

“Təfəkkür və dilin eyniyyəti ideyası hamı tərəfindən qəbul olunmuş yanılmadır... Hamımız belə bir halla qarşılaşmışıq ki, hər hansı bir fikri dedikdən və ya yazdıqdan sonra götür-qoy etmişik ki, bu qətiyyəni demək istədiyim deyil. Bu hiss o zaman meydana gəlir ki, demək istədiyimizlə dediyimiz fərqli olsun. Bəzən fikri tam ifadə edən sözü tapmaq elə də asan olmur. Biz qulaq asan zaman və ya oxuyan zaman sözü yox, məna deyilən şeyi yadda saxlayırıq. Məna isə sözlərin yığını deyil. Əgər məna sözdən asılı olsa idi, onda necə yeni söz yaratmaq olardı? Uşaq özünün ilk sözünü necə öyrənərdi? Bir dildən başqa dilə tərcümə necə mümkün olardı?” (16, 2004, s.47).

Pinker suallarına əlavə olaraq belə bir sual da qatmaq olar ki, əgər təfəkkür dildən asılıdırsa, onda niyə müasir insan, müasir zəngin dildə danışan insan, qədim insanlardan, məsələn, Platondan daha ağıllı deyil?!

Biz də bu mövqeyi bölüşür və əlavə edirik ki, təfəkkür potensialı insandan insana fərqli olsa da, o qətiyyəni dildən asılı deyil. Təfəkkür yalnız dillə qarşı-qarşıya gələn şeydir. Təfəkkür və dil ayrı-ayrı müstəvilərdir. Onlar arasında yalnız dialektika mümkündür. Başqa sözlə desək, dil - təfəkkür üçün mühitdir, lakin təfəkkürün özü deyil. Yaradıcılıq məqamında bunu daha yaxşı hiss etmək olur. Məsələn, Eynşteyn deyir ki:

“Mən nadir hallarda sözlərlə düşünürəm. Bir fikir gəlir, sonralar mən onu sözlərlə ifadə etməyə çalışa bilərəm.” (6, 2015, s.74).

Yaxud da, Pinker həmin əsərində, *Faradey, Tesla, Kekule, Uotson, Krik kimi müasir təbiətşünaslığın simasını dəyişmiş alimlərin adını çəkir və onların öz əsas elmi ideyalarına sözlər olmadan, necə fikri obrazlarla gəldiklərini söyləyir* (16, 2004, s.60).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək olar ki, əgər təfəkkür sözdən asılıdırsa, onda çoxdan süni intellektlərə düşünmək öyrətmək olardı. Lakin bu baş tutmayıb. Çünki Pinkerin də qeyd etdiyi kimi söz və məna ayrı-ayrı şeylərdir. Biz maşına söz öyrədə bilsək də, mənanı öyrədə bilmərik. Məna yalnız insandadır, söz yalnız onu oyada bilər.

Təfəkkürlə dil arasında dilin kateqoriyaları var. Kateqoriyalar süzgəci var. Başqa sözlə desək, təfəkkür özü də dünya ilə dil vasitəsilə əlaqədə olur. Dünyanı bizə dil tədqim edir. Dünya haqqında biliklər təfəkkürdə yox, dildə toplanır. Hər bir insan da, hazır təfəkkürlə dünyaya gəlmiş insan da, dünya haqqında bu bilgilərlə yalnız dil vasitəsilə tanış olur. Başqa sözlə desək, dil təfəkkürə yox, dünyagörüşünə təsir edə bilər. Böyük filosof Vitqenşteyn bunu

belə ifadə edir: “*Aslanlar danışa bilsə idi, biz onları anlaya bilməzdik*” (11, 1994, cıp.311). Çünki ortağ yaşamız yoxdur”.

7. Nə qədər söz bilmək lazımdır?

Dil öyrənmək üçün lazım olan sözlərin minimal sayını tapmaq olar. Çünki hər bir şeydə keyfiyyətlə yanaşı kəmiyyət də rol oynayır. Bu səbəbdən dolayı da, linqvistlər xarici dildəki mətnləri anlamaq üçün lazım olan minimal sözlərin sayını hesablaya bilmişlər. İlk belə tədqiqat amerikan lingvinisti G.Zipfə məxsusdur. O, apardığı tədqiqatlarından belə bir qanunauyğunluq alır: “*əsərdə sözlərin rast gəlmə sayı ilə onların işlənmə tezliyinin hasili sabit qalır*” (9, 1949, s.24) . Burada işlənmə tezliyi dedikdə, dildə ən çox rast gəlinən sözlər 1 rəqəmi ilə, ikinci ən çox rast gəlinən söz 2 rəqəmi ilə və s. düzülür; bu şəkildə alınan lüğətlərə tezlik lüğəti deyilir. Bu o deməkdir ki, danışqda və yazıda bir qrup söz daha çox təkrarlanır, xeyli söz isə nadir hallarda işlənir.

Tanınmış İsveç lingvinisti, poliqlot, Erik Qunnemark öz təcrübəsindən, öyrəndiyi onlarla dildən universal minimum ayırmışdır. O, seçilmiş lüğət minimumunu “*minileks*” termini ilə adlandırır. Bu aşağıdakı üç səviyyədən ibarətdir.

Şifahi nitq üçün:

“- *baza və ya kandar səviyyə: 400-500 söz və təxminən 100 dayanıqlı söz birləşməsi və danışq qəlibləri. Bu baza ilə siz, xarici ilə onun dilində danışa bilərsiniz və əgər o yavaş danışarsa, başa da düşə bilərsiniz. Qeyd edək ki, 150-200 söz, 25 sabit söz birləşməsi və danışq qəlibləri ilə siz artıq ünsiyyətə başlaya bilərsiniz;*

- *mini səviyyə: 800-1000 söz və üstəgəl 200 frazeoloqizm. Bu səviyyədə siz artıq müəyyən sərbəstliklə danışa bilər və yavaş tələffüz edilmiş nitq fraqmentlərini başa düşə bilərsiniz;*

- *medi səviyyə: 1500-2000 söz və təxminən 300 frazeoloji, danışq qəlibləri. Bu səviyyədə siz çox yaxşı danışacaq, hətta bəzən elə təəssürat yarada bilərsiniz ki, bu dilə maliksınız. Bundan başqa sizə yönəlmiş, o dilin üçün normal sürətli nitqi başa düşəcəksiniz.*

Yazı üçün:

- *mini səviyyə: 800-1000 söz. Bu səviyyədə siz, lüğətin köməylə sadə mətnləri oxuya bilərsiniz;*

- *ixtisas səviyyəsi: 3000-4000 söz. Bu səviyyədə siz əminliklə öz ixtisasınız üzrə ədəbiyyatlar oxuya bilərsiniz və qəzətdə yazıların çox hissəsini anlaya bilərsiniz;*

- *proza səviyyəsi: 8000 söz. Bu səviyyədə siz praktiki olaraq hər şeyi oxuya bilərsiniz, bədii proza da daxil olmaqla.”* (12, 2001, s.19).

Başqa sözlə desək, “düzgün seçilmiş və yaxşı öyrənilmiş 80 ən adi və tez-tez işlənən söz yazılı mətnin 50%-ni,

- 200 söz 60%-ni;*
- 300 söz 65%-ni;*
- 400 söz 70%-ni;*
- 800 söz təxminən 80%-ni;*
- 1500-2000 söz təxminən 90%-ni;*
- 8000 söz isə demək olar ki, 99%-ni əhatə edir.” (12, 2001, s.50).*

“Lüğətlərdə orta hesabla 300 min söz olur, bu da yalnız nəzəri cəhətdən əhəmiyyətlidir” (12, 2001, s.50). Aydınadır ki, bu qədər sözü heç kim istifadə etmir. Yalnız müəyyən ixtisas sahibləri orada özünə lazım olan sözləri və ya kimsə təsadüfən eşitdiyi sözü orada axtarıb tapa bilər, söz haqqında məlumat ala bilər. Qunnemark qeyd edir ki, *“10000-20000 söz- təhsilli avropalının aktiv söz ehtiyatıdır, 50000-100000 söz isə passiv söz ehtiyatıdır”* (12, 2001, s.51). Doğurdan da bu qədər sözdən heç kim istifadə etmir. Əgər ən çox sözlə işləyən sahə ədəbiyyatdırsa da, orada da bu qədər sözdən istifadə etmirlər. Məsələn, *“A.S.Puşkinin dilində 21197 söz olmuşdur”* (4, 2010, s.213). Yaxud da *“statistikaya əsasən, keçən əsrin ortalarında fransız kəndlisi başqası ilə ünsiyyətdə altı yüz sözdən istifadə edirdi. Kiçik şəhərlərin qulluqçuları və sənətkarları isə- səkkiz yüz, min iki yüz sözdən istifadə edirdi. Xırda burjuaziyanın söz ehtiyatı isə min beş yüz sözə yaxın idi. Yalnız müəyyən səviyyəyə malik adamların söz ehtiyatı iki min- iki min beş yüz sözə çatırdı”* (4, 2010, s.214).

8. Dünyada nə qədər söz vardır?

Məlumdur ki, biz öz ana dilimizdəki bütün sözləri bilmirik. Bizim son lüğətlərdə 110.563 min söz var. Təbii ki, bunların hamısını heç kim bilmir. Heç kimə də ehtiyac yoxdur bu qədər sözdən istifadə etməyə. Ancaq başqa bir sual çıxır ortaya ki, ümumiyyətlə, dünyada nə qədər söz var və ya nə qədər söz yaratmaq mümkündür?

Riyazi kombinatorika ilə hərflərdən düzələ bilən sözlərin sayını hesablamaq olar. Lakin belə hesablama adekvat deyil. Məsələn, ingilis dilində 26 hərf, lakin 44 səs var. Yəni səslərin sayı sözlərin sayından həmişə çox olur. Məlumdur ki, hərfə görə səs yox, səsə görə hərf düzəldirik. Çünki tarixən də söz hərfdən qabaq olmuşdur, yazı meydana çıxmamışdan da qabaq, insanlar danışa bilirdi. Həm də, məsələn, səslər hərflərdən daha çox olduğu üçün bir neçə hərf birləşməsindən, diftonqlardan istifadə edilir. Ona görə də, dünya dillərində mövcud olan səslər, fonemlər əsasında, mümkün ola biləcək, bütün dünya dillərini içinə ala biləcək sayı hesablamaq olar. Son məlumatlara görə bütün fonemlərin sayı 300-dür (1, 2005, s.2). Bəzi

mənbələrdə isə 800 göstərilir. (13, 2016, s.80). Riyazi kombinatorikanın köməyi ilə alırıq ki, bu saydan düzə biləcək sözlərin sayı 2^{300} ədəddir. Bu çox böyük, titanik bir rəqəmdir. Müqayisə üçün demək olar ki, müşahidə edə bildiyimiz Kaintdakı zərrəcikləri sayı təxminən 10^{80} -dir. Yəni dil bu qədər zərrəciyə ayrı-ayrılıqda hər birinə müxtəlif adlar verə bilər, hətta artıq da qalar. Həm də digər bir tərəfdən, nəzəri olaraq insanın səs tellərinin 300-dən də çox fonem səsləndirə bilməsini mümkündür. Fiziki baxımdan səs telləri sonsuz sayda səslər çıxara bilər. Bu isə o deməkdir ki, sonsuz sayda səsdən sonsuz sayda söz düzəltmək olar. Bu ağlasığmaz şey o deməkdir ki, biz bu vaxta qədər dediyimiz bütün sözlər (*dünyanın aparıcı dillərində təxminən 30 milyon söz var* (12, 2001, s.46)), cümlələr və bundan sonra deyə biləcəyimiz sözlər, cümlələr imkan şəklində mövcuddur. Bu isə fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən insan aqlının sonsuz qüdrətə malik olmasını göstərir. Beləliklə, biz sonsuz bir proseslə qarşılaşdıq. Deməli, insan yaradıcılığı sonsuzdur, çünki bütün yaradıcılığı sözlərlə ifadə etmək mümkündür, ən azı onlara ad vermək mümkündür. Sözlərin sayı da sonsuz olduğundan yaradıcılıq məhsulları da sonsuz olacaq. Başqa sözlə desək, insan sonsuzluğu ehtiva etmək qüdrətinə malik varlıqdır.

9. Elmi dil üçün məişət dilini bilmək vacibdirmi?

Mütəfəkkirlərin bioqrafıyası ilə tanış olanda, onların hər birinin bir neçə xarici dil bildiyinin şahidi oluruq. Onlar bu dilləri ya uşaq yaşlarda, ya oxuduqları məktəblərdə, yaxud da ki, sonrakı yaşlarda öyrənmişlər. Çünki elmi yaradıcılıq, ya qiyabi olaraq məqalələr, kitablar vasitəsilə, ya da ki, əyani olaraq canlı ünsiyyət tələb edir. Bu tələb də, insanın hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq müxtəlif dilləri bilməyi zəruri edir. Bu zərurət də öz növbəsində daha da qloballaşaraq, müxtəlif dövrlərdə orta elmi ünsiyyət dilini əmələ gətirir. Məsələn, antik dövr üçün bu yunan dili, orta əsrlər üçün ərəb dili, renessans üçün latın dili olmuş, müasir dövr üçün isə ingilis dilidir. Elə məhz bu səbəbdən dolayı təhsillə bərabər xarici dillər də öyrənməliyik. Dil öyrənməyi sonraya saxlamaq vaxt itkisindən başqa bir şey deyil. İnsan eyni vaxtda bir neçə işlə məşğul ola bilər. Ona görə də dili təhsillə bərabər öyrənmək lazımdır, sonra gec olur. Əgər öz sahəmizdə yaxşı mütəxəssis olmaq istəyiriksə, yaxud da gələcəkdə elmi tədqiqatçı olmaq istəyiriksə, mütləq xarici dil bilməliyik, əks halda öz sahəmizdə dolğun yetişmək olmur. Elə ona görə də, vaxtında başlamaq lazımdır ki, gələcəkdə dil baryer olmasın. Orta məktəblərdə və universitetlərdə dilin tədris olunması hələ onu öyrənməyimiz anlamına gəlmir. Yəni nəticədə güc düşür tədqiqatçıya, necə deyərlər güc doğana düşür, onlar öz zəhmətləri hesabına xarici dili öyrənirlər. Bəzi tədqiqatlara görə bir sahədə peşəkarlaşmaq üçün

on min saat tələb olunur. Yəni təxminən 4 il. Lakin buna baxmayaraq, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərdən asılı olaraq, dili bu müddətdən tez və ya gec də öyrənmək olur. Bundan başqa, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, xarici dil öyrənmək, dünyagörüşünə, əqlin formalaşmasına müsbət təsir edir. Bir latın məsəlində deyildiyi kimi: “Quot linguas quis callet, tot homines valet”. Tərcümə: *“Neçə dil bilirsənsə, o sayda adamsan”*. (21, 2001, стр.436).

Burada dil deyəndə elmi dil nəzərdə tutulur, məişət dili yox. Hansı ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi 1000-2000 söz civarında olan məişət dilini, dilin içində yaşamaqla yeddi-səkkiz aya öyrənmək olar. Lakin 3000-4000 söz çərçivəsində olan elmi dili kitablardan savayı, heç bir yerdə öyrənmək olmaz. Bu zaman məişət dili, submədəniyyətlərin slenqləri, jarqonları, müxtəlif şivə və dialektlər gərək olmur. Yəni bir dildə ixtisasla tanış olmaq üçün, həmin dilin məişət dilini bilməyə ehtiyac yoxdur.

Elmi dilin sözləri belə çoxmənalılıqdan xalidir. Onun sözləri birmənalı olur. Buna səbəb, elmi sözlərinin mənasının mədəniyyət tarixindən və fərdi şüurlardan az asılı olması və ya heç asılı olmamasıdır. Onlar əsasən təbiətə müvafiqdirlər. Yəni müəyyən mənada obyektivliyə malikdirlər. Əgər adi dildə sözlərin mənası fərdi şüura tabedirsə, elmi dildə isə əksinə, fərdi şüur elmi dilə tabedir. Başqa sözlə desək, elmi dil fərdi özünə tabe edir.

A.Eynşteyn qeyd edir ki: *“Elm öz ehtiyacları üçün öz dilini yaratmağa məcburdur”* (23, 2009, s.17). Bunun üçün çox zaman adi danışq dilinin sözləri yaramır, yaxud da elmi sözün ifadə etdiyi mənalı onlarla ifadə etmək olmur. *“Məsələn, adi danışq dilindəki “yumru” sözü çox müxtəlif mənalarda işlənir və elmi dildə işlənən bir neçə sözü əvəz edir. Məsələn, “küürə”, “çevrə”, “dairə”, “sfera”, “ellips”, “ellipsoid”, “sferoid” və s. birmənalı sözlərin hamısı adi danışqda bəzən tək bir “yumru” sözü ilə ifadə olunur.”* (8, 2011, s.647).

“Elm öyrənmək bir çox cəhətdən yeni bir dil öyrənmək kimidir” (8, 2001, s.5). Elmi dildə də anlayışlar o zaman daha çox anlaşılımış, daha yaxşı dərk olunmuş olur ki, onlar elmin daxilində çoxlu sayda münasibətlərə daxil olsun, digər anlayış, fikir və ideyalarla qarşılıqlı əlaqədə, əks-əlaqədə, dialektikada olsun. Bu minvalla anlayışlar elmin bətnində spiralvari hərəkət edərək, yeni anlamlar qazanır, anlayışın intuisiya bazası zənginləşmiş olur.

10. Tərcümə haqqında

Tərcüməni mədəniyyətlərarası nəqliyyat hesab etmək olar. Tərcümə tarixən mədəniyyətlərarası mübadilədə müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Elə bu bənddə məqsədimiz bu vacib prosesin içini, idraki xüsusiyyətlərini göstərməkdir.

Məlumdur ki, tərcümələr heç vaxt orijinalın kopyası olmur. Yəni yüz faizlik tərcümə mümkün deyil. Orijinal mətnlə tərcümə mətni, bir pişik o biri pişiyin modeli olduğu kimi, bir-birinin canlı modeli olmur. Orijinal mətndəki fikir axını, məna bağlantıları tərcümə mətndəki ilə üst-üstə düşmür. Bu əlamət xüsusən, humanitar sahələrdə özünü daha qabarıq göstərir. Təbiət elmlərində mətnlər daha çox terminlərdən, beynəlxalq simvollarından və elmi dilə uyğunlaşdırılmış, əlavə məna çalarlarından təmizlənmiş adi danışq dilinin sözlərindən ibarətdir. A.Eynşteynin təbirincə desək: *“Elmi anlayışlar, adi gündəlik danışqda istifadə olunan sözlərdən başlayır, lakin başqa cür inkişaf edirlər. Bu sözlər dəyişir, ikili məna çalarlarını itirir, ciddilik qazanırlar. Bununla da elmi təfəkkürdə istifadə oluna bilirlər”* (23, 2009, str.17). Humanitar mətnlərdə isə, nəinki sözlər eynidir, hətta müxtəlif müəlliflər eyni sözün müxtəlif məna çalarlarından istifadə edirlər. Məsələn, şeir və yumor tərcüməsində bu çətinlik xüsusilə qabarıqdır. Bu, yuxarıda irəli sürdüyümüz “dilintuisiya bazası” konsepsiyası ilə yaxşı izah olunur.

Tərcüməçi tərcümə etdiyi şeirin sözlərini tərcümə etsə də şeirin intuisiya bazasını tərcümə edə bilmir və bu mümkün də deyil. Çünki hər bir dilin intuisiya bazasına daxil olan özünəməxsus səslər ahəngi, musiqisi var. Şeir orijinal dildə oxunan zaman, dilin musiqisi bizə şeirin sözlərindən daha çox təsir edir. Bəzən böyük şairlər müxtəlif dillərə tərcümə olunanda müxtəlif məna çalarları ortaya çıxır. Bunun səbəblərindən biri də şeirin emosional aurasını və ümumilikdə dilin musiqisinin tərcümə oluna bilməməsindədir. Sadə bir cümləni müxtəlif intonasiya ilə dedikdə, onun necə də müxtəlif təsirlər oyatdığını praktikadan hamımız bilirik, yaxud da natiqin ahəngi gözəl olduqda onu dinləmək insanlara xoş gəlir. İndi görəsən biz Nizamini, Şekspiri, Höteni və s. tərcümə ilə oxuyanda, onların yazılarının ahəngi, musiqisi, aurası bizə neçə faiz çatır?! Bax, elə şeirin sirlərinin, şairin ölməzliyinin sirr qapılarından biri də budur. Eynilə, bu, yəni dilin musiqisi, obraz çızması nitqə də aiddir. Bunu B.Paskal daha gözəl ifadə edir: *“Natiqlik – sözün rəsmiini çəkməkdir; əgər natiq fikri ifadə edəndə, ona hər hansı çizgi vurursa, o portret yox, rəsm yaradır.”* (14, 1990, s.153). *“Natiqlik - sənətdir. Elə danışmalısən ki, səni dinləyənlər asanlıqla qulaq assınlar həm də zövq alsınlar. Mövzuya bənd olaraq daha da dərinə getmək istəsinlər. Buna nail olmaq üçün biz öz fikirlərimizlə dinləyicilərin fikirləri və ağı arasında əlaqə qurmalıyıq”* (14, 1990, s.151). Başqa sözlə, dinləyicinin təkəcə ağı yox, həm də ürəyi ilə də əlaqə qurmaq lazımdır. Bu isə bütün sözlərin intuisiya bazası ilə tanış olduqda baş verir. Bu isə yalnız ana dilində və sonradan xeyli dərəcədə doğmalaşmış dildə mümkündür.

Tərcüməçi müəllifin fikirlərinin təbii məcrasına, axarına düşə bilmədiyindən məcburdur ki, sıçrayışla fikirlər desin, orijinal fikirlərə qarşı daha adekvat fikir qoysun ortaya. Amma öz dilində yazan adamın əsərini oxuyan oxucu həmin təbii axara düşə bilir və intuitiv olaraq müəllifin deyə bilmədiyi, cümlələrində tam ifadə edə bilmədiyi fikirlər də, onun düşüncəsindən gəlib keçir. Bu minvalla tərcümələr daha çox fikir oyadır, nəinki, ana dilində yazılmış əsərlər. Ana dilinin harmoniyası şüuru məst edir və başqa ideyaların doğmasını əngəlləyir. Ana dili səlisdirsə, tərcümə qeyri-səlisdir. Ana dili sinkretik düşünməyə, tərcümə isə analitik düşünməyə sövq edir. Tərcümə sinergetikdir və bəzən orijinalda nəzərdə tutulmayan istiqamətə yönəldə bilir. Tərcümə oxuyanda dərk etmə yüz faizli olmur. Ana dilində yazan müəllif öz başında cızdığı strukturu, obrazları sözə köçürür sanki sözlə onun şəklini çəkir. Oxucu da oxuyanda eynilə sanki həmin şəkli seyr edir. Amma tərcümədə bu seyretmə baş tutmur. Çünki tərcüməçinin müəllifin başında cızdığı obrazdan xəbəri yoxdur. O, yalnız cümlələri tərcümə etməklə məşğuldur. Onun üçün cümlələrin bitkinliyi, oxunanlığı, daxili mükəmməliyi əsasdır. Bu isə fraqmentarlıq yaradır, oxucunu obrazın bütövlüyündən uzaqlaşdırır. Orijinalda isə cümlələrin bütövlüyü nəzərə alınmır, cümlə yarımçıq da ola bilər, iki cümlə arasındakı boşluğu da doldura bilər, lakin onun mətndə vəzifəsi bütöv obrazın tamlığına xidmət etməkdir. Ona görə də istənilən dildən istənilən dilə tərcümə keyfiyyətsiz olur.

Gülüş, yumor da tərcümə edilə bilməyən nəsnələrdəndir. Görkəmli filosof A.Berqson deyir ki, *“gülüş ağılla bağlı olan şeydir, hisslər burada iştirak etmir”* (10, 1999, s.1355). Eyni vəziyyətlərə gülənlər eyni ağılda olur, eyni şeylərə gülən insan qrupları oxşar ağılda olurlar. Berqson deyir ki, bir xalqın gülüşünü başqa xalqın dilinə tərcümə etmək olmaz. Gülüş universal, dünyəvi, planetar deyil. Məsələn, yaponların yumoruna yalnız özləri gülürlər. Gülüş insan qruplarına, onların səviyyəsinə, dünyagörüşünə görə təyin olunur. İki nəfər öz aralarında elə şeyə gülə bilər ki, biz onların güldüyü şeyə gülə bilmərik. Yaxud da yeniyetmənin güldüyü şeyə biz gülə bilmərik. Gülüş birbaşa həyat tərzilə bağlıdır. Gülüş, qrupların səviyyəsindən, yaşından, bilgi səviyyəsindən, yaşadığı mühitdən, dünyagörüşündən və s. maksimum halda ölkə səviyyəsindən asılıdır.

Beləliklə, mətnlər özündə xalqın, müəllifin ruhunu, dilin intuisiya bazasını da ehtiva edir. Məhz, bu üzəndən də, tərcümə işi ən çətin proseslərdən biridir.

Tərcümədə sözlər, tərcüməçinin idrakındakı intuisiya bazasından sözlər çağırır. Bu zaman hər söz bir intuisiya bazasında qoşulur və fraqmentarlıq yaranır. Başqa sözlə desək, intuisiya bazasına müraciət çöldən olur. Lakin

ana dilində bu çağırış içdən olur. Ana dilində fraqmentarlıq itir, əvəzində harmonik çağırış baş tutur, müəllifin düşüncə sxeminə düşən sözlər yaddaşdan çağırılır. Bu zaman isə səlislik olur, ya bütünlüklə fikir sxemi sözləri çəkir intuisiya bazasından, ya da ki, sözlər özləri bir-birini çəkir intuisiya bazasından.

11. Dilin musiqisi

Telefonla danışan zaman qarşıdakının üzünü görməsək də, səsindən tanımaq olur onu. Görüntü olmasa da, biz onu tanıyıyıq. Hansı hərfi, hansı səsi necə tələffüz etməsi, danışığının tempi, sürəti, sözlərin ardıcılığı, ahəngi bizə həmsöhbət haqqında məlumat verir. Onun duyğularını, emosiyalarını da sezmək olur. Yəni canlı danışmaq bizim üçün daha inandırıcıdır, nəinki yazılı mətn. Nitşenin təbirincə desək:

“Dildə ən anlaşıqlı, inandırıcı olan sözün özü yox, onun tonu, gücü, modulyasiyası, tempi, ardıcılığı, tələffüzü, xülasə, sözün arxasında duran musiqisidir. Musiqinin arxasında duran ehtiras, ehtirasın arxasında duran şəxsiyyətdir. Başqa sözlə, yazıya alınma bilməyənlərdir”. (15, 1996, s.751)

Yəni, hər bir fərdin, hər bir dilin özünəməxsus ahəngi, musiqisi var. Bu xarici ədəbiyyatda *“nitqin musiqisi”* termini ilə ifadə olunur. Sözlərin əmələ gətirdiyi, ahəng, musiqi, yazıya köçürülə bilmir. Necə ki, musiqi notlara köçürülsə də, onun səsini eşitmirik, ta ki, o ifa olunmayana qədər. Dil də yazıya köçürüləndə, onun musiqisindən məhrum oluruq. Ona görə də, bəzən deyirlər ki, bir dili öyrənmək əslində iki dil öyrənməkdir: yazısını və musiqisini. Musiqini isə yalnız eşitməklə öyrənmək olar.

Bundan başqa, bizim yuxarıda irəli sürdüyümüz konsepsiyaya görə, yəni *“dilintuisiya bazası”* konsepsiyasına görə, sözlərin səslənməsi, onların arxasında duran səs ahəngi yaddaşda ayrıca fraqment kimi saxlanılır. *“Bu isə danışmaq zamanı sözlərin bir-biri ilə çağırışmasına, assosiasiya olunmasına yardım edir”* (3, 2004). Sözlərin tələffüzü, nitqin intonasiyası, şivə, yaddaşı da səfərbər edir, həm danışanda, həm də dinləyəndə yaradıcılıq məqamları meydana gətirir. Yəni, dilin tələffüz tərzini, ritmi təfəkkür üçün önəmli faktordur. Böyük filosof Jan-Jak Russonun təbirində desək:

“Aksent, tələffüz tərzini dilin ruhudur; o dili hiss etməyə, həqiqətini duymağa imkan verir”. (13, 2016, s.75).

L.Vitqenşteynin isə deyir:

“Sözünü tələffüz etmək- təsəvvür klaviaturasında bir nota vurmaq kimidir” (11, 1994, s.82). Ona görə də, *“Musiqi duyumu olanlar dili yaxşı mənimsəyir.”* (5, 2006, s.679).

Bəzən insanlar danışaraq yaxşı düşünür. Onların hər bir nitqi sərbəst improvizasiyalardan ibarət olur; bu zaman xeyli yeni yaradıcılıq nüansları meydana gəlir. Əksi də mümkündür, yəni yazaraq düşünənlər də var, lakin bu əsasən, elm adamlarında, yaradıcılığını yazıya köçürən adamlarda mümkündür. Məsələn, *“Eynşteyn bir dəfə deyir ki, mənim karandaşım məndən ağıllıdır”* (18, 2008, c.59).

Əgər ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, bütün sabit şeylər kürəyə, hərəkətli şeylər isə musiqiyə meyl edir. Çünki dairəvi hərəkət ən mükəmməldir, yaradıcı yaratdıqlarında bu prinsipi nəzərə almışdır. Bu barədə Platonun *“Timey”* dialoqunda oxuyuruq: *“Dairəvi hərəkət yeganə və ən ağıllı dönmədir”* (17, 1994, s.441). Musiqi bu kürələri bir-birinə yapışdıran ən mükəmməl *“kleydir”*. A.Şopenhauer deyir: *“Bax elə ona görə də təsviri sənətlərsiz keçinmək olar, xeyli xalqda, məsələn, müsəlmanlarda o heç yoxdur, lakin musiqisiz və poeziyasız heç bir xalqı təsəvvür etmək olmaz”* (21, 2001, c.355). O cümlədən J.J.Russo deyir: *“bizim bütün dillər də mahiyyətə incəsənət əsərləridir”* (19, 1981, s.61). Yaxu da yenə onun fikrincə: *“Dillərin ruhunu bilmədən, onda yazılar arasında nəyin öncəgörmə, nəyin ritorika olduğunu da anlamaq olmaz”* (19, 1981, c.357).

12. Nəticə

Tədqiqatdan alınan nəticələri aşağıdakılardır:

- Dil öyrənməyin statistik yox, dinamik bir proses olduğu göstərilir. Dil öyrənmənin ən effektiv metodu kimi uşaqların dil öyrənmə prosesi önə çəkilir.

- Mövcud tədqiqatlar əsasında dillərin tipologiyası şərh olunur. Qrammatik qaydaların dilin invariant strukturları olması əsaslandırılır.

- *“Dilin intuisiya bazası”* adlı yeni konsepsiya irəli sürülür. Söz yalnız qrafik yazı olaraq sabit qalsa da, onun təfəkkürlərdəki intuisiya bazası fərqlidir. Toxunulan məsələlərə həmçinin bu konsepsiya çərçivəsində də münasibət bildirilir.

- Təfəkkürün dildən asılılığı problemi mövcud tədqiqatlar əsasında şərh olunur. Dilin düşünmə tərzinə təsiri vardır, ya yoxdur?- sualına verilən, *“vardır”*, *“yoxdur”* cavabları içərisində ikinci cavabı dəstəkləyən mövqelərə tərəfdar çıxılır. Bunun üçün belə bir arqument irəli sürülür ki, dil və təfəkkür ayrı-ayrı müstəvilərdir, onlar arasında yalnız dialektika mümkündür.

- Adi danışmaq dili, elmi dil və bədii dil üçün lazım olan sözlərin minimumu haqqında *“minileks”* anlayışı şərh olunur, vacib saylar qeyd olunur.

- Dünyada mümkün ola biləcək sözlərin sayı hesablanır və bunun əsasında izah olunur ki, təfəkkür sonsuz yaradıcılıq potensialına malikdir.

- Vurğulanır ki, xarici dil öyrənmək, elmin dünya elminə inteqrasiya üçün bütün dövrlərdə vacib və aktualdır. Göstərilir ki, elmi dil adi dildən özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Elm özü də ayrı bir dil öyrənməkdir. Həmçinin təklif olunan konsepsiya çərçivəsində göstərilir ki, elmi dilin də, adi dildə olduğu kimi, intuitiv bazası zaman keçdikcə formalaşır, spiralvari dövr edərək zənginləşir.

- Tərcümə probleminin əsas məqamları şərh olunur. Təklif olunan konsepsiya çərçivəsində, tərcümələrin bir-birini orijinal qədər əvəz etməyəcəyi qənaətinə gəlinir.

- Dilin musiqisi anlayışı şərh olunur. Təklif olunan konsepsiya çərçivəsində mülahizələr irəli sürülür. Göstərilir ki, musiqi bütün sənətlərin zirvəsi olduğu üçün, dilin ahəngi də musiqisiyə meyl edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ashby, M. M. (2005). *Introducing phonetic science*. Cambridge University Press, 203 p.
2. Greenberg, J. H. (1966). *Universals of Language*. Cambridge: MIT Press, 182 p.
3. Koelsch, S. K. (2004, March). Music, language and meaning: brain signatures of semantic processing. *Nature neuroscience*, 7(3), 302-307.
4. Mirzəcanzadə, A. (2010). *İxtisasa giriş*. Neft qaz profilli ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 432 s.
5. Slevc, L. R. (2006). Individual differences in second-language proficiency: Does musical ability matter? *Psychological science*, 17(8), 675-681.
6. Thorpe, S. (2015). *How to think like Einstein: Simple ways to break the rules and discover your hidden genius*. Naperville: Sourcebooks, Inc., 272 p.
7. Wellington, J. & other (2001). *Language and literacy in science education*. Buckingham, USA, Philadelphia: Open University Press.
8. Xəlilov, S. (2011). *Elm haqqında elm*. Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 752 s.
9. Zipf, G. (1949). *Human behavior and the principle of least effort: An introduction to human ecology*. Cambridge, Mass: Addison-Wesley Press, 573 p.

10. Бергсон, А. (1999). Творческая эволюция. Материя и память. Мн.: Харвест, 1408 с.
11. Витгенштейн, Л. (1994). Философские работы. Часть I. М.: Гнозис, 612 с.
12. Гуннемарк, Э. (2001). Искусство изучать языки. СПб.: ТЕССА, 208 с.
13. Гэбриэл, В. (2016). Революционный метод быстрого изучения любого иностранного языка. Белгород: Клуб Семейного Досуга, 400 с.
14. Ларошфуко, Ф. (1990). Франсуа де Ларошфуко: Максимы. Блез Паскаль: Мысли. Жан де Лабрюйер: Характеры, или нравы нынешнего века. М.: Политиздат, 384 с.
15. Ницше, Ф. (1996). Сочинения в 2-х томах. Т.2. М.: Мысль, 829 с.
16. Пинкер, С. (2004). Язык как инстинкт. М.: Едиториал УРСС, 456 с.
17. Платон. (1994). Тимей / Платон. Собрание сочинений в 4-х томах. Т.3, М.: Мысль, С.421–500.
18. Поппер, К. (2008). Знание и психофизическая проблема: В защиту взаимодействия. М.: Издательство ЛКИ, 256 с.
19. Руссо, Ж. Ж. (1981). Педагогические сочинения в 2-х томах. Т.1. М.: Педагогика, 656 с.
20. Типология порядка слов // Википедия- Свободная энциклопедия. [Müraciət olunub 21.12.2021.](https://ru.wikipedia.org/wiki/Типология_порядка_слов)
21. Шопенгауэр, А. (2001). Собрание сочинений в шести томах. Т.2: Мир как воля и представление. М.: ТЕРРА - Книжный клуб; Республика, 560 с.
22. Шопенгауэр, А. (2001). Собрание сочинений в шести томах. Т.5. Parerga и Paralipomena. М.: ТЕРРА- Книжный клуб; Республика, 528 с.
23. Эйнштейн, А. И. (2009). Эволюция физики: Развитие идей от первоначальных понятий до теории относительности и квантов. М.: ТЕРРА - Книжный клуб, 320 с.

Основы обучения иностранному языку

Эльдар Амиров*

Абстракт. В статье рассматриваются основы обучения иностранным языкам. Выделены фундаментальные основы этого процесса. Эти взгляды сделаны на пересечении философского и педагогического уровней. По этой причине исследования важны в обоих аспектах, как в философском, так и в педагогическом. В результате предложено новое понятие «база языковой интуиции» и в связи с этой концепцией предоставлены соображения по поводу фундаментальных основ. В рамках концепции рассмотрен основной вопрос о словах. Таким образом, показано, что в отличие от грамматических правил слова имеют иной фундаментальный аспект. В то же время эта концепция дает здравые представления о переводе и научном языке. Кроме того, в статье подсчитывается количество возможных слов в мире, выдвигаются творческие рассуждения, затрагиваются такие фундаментальные вопросы, как понятие минилекс, музыка языка, выражается отношение в рамках предложенной концепции.

Ключевые слова: изучение языка, база языковой интуиции, минилекс, количество слов, научный язык, влияние языка на мышление, перевод, язык музыки.

The fundamentals of learning a foreign language

Eldar Amirov*

Abstract. The article examines the basics of learning a foreign language. The fundamental foundations of this process are chosen. These judgments are made at the intersection of philosophical and pedagogical

* НАНА, Институт Философии и Социологии; Докторант, Баку, Азербайджан

E-mail: eldar_amirov.80@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3041-459X>

Цитировать статью: Амиров, Э., [2022]. *Основы обучения иностранному языку*. Журнал «Metafizika». № 1 (17), с. 25-44

История статьи:

Статья поступила в редакцию: 06.01.2022

Отправлена на доработку: 17.02.2022

Принята для печати: 01.03.2022

* Institute of Philosophy and Sociology, ANAS, Ph.D. student, Baku, Azerbaijan

E-mail: eldar_amirov.80@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3041-459X>

To cite this article: Amirov, E., [2022] *The fundamentals of learning a foreign language*. "Metafizika" journal. № 1 (17), pp. 25-44

Article history:

Received: 06.01.2022

Accepted: 01.03.2022

platforms. Therefore, research is of importance in both aspects, both philosophical and pedagogical. A new concept called "Intuitive language base" is put forward. With the help of this concept, judgments about the fundamental foundations are made. The main issue explained within the framework of the concept is about words. Thus, it is shown that, unlike the grammatical rules, words have a different fundamental aspect. At the same time, fundamental ideas about translation and scientific language are taken from this concept. In addition, the number of possible words in the world is calculated, judgments about creativity are put forward, fundamental issues such as the concept of the minilex and the music of the language are touched upon, and the attitude is expressed within the proposed concept.

Keywords: language learning, Intuitive language base, minilex, number of words, scientific language, influence of language on thinking style, translation, music of language.

REFERENCES

1. Ashby, M. M. (2005). *Introducing phonetic science*. Cambridge University Press (in English)
2. Greenberg, J. H. (1966). *Universals of Language*. Cambridge: MIT Press (in English)
3. Koelsch, S. K. (2004, March). Music, language and meaning: brain signatures of semantic processing. *Nature neuroscience*, 7(3), 302-307. (in English)
4. Mirzacanzadeh, A. (2010). *Ikhtisasa girish. Neft qaz profilli ali mektebler uchun ders vesaiti*. Baku: Qanun (in Azerbaijani)
5. Slevc, L. R. (2006). Individual differences in second-language proficiency: Does musical ability matter? *Psychological science*, 17(8), 675-681. (in English)
6. Thorpe, S. (2015). *How to think like Einstein: Simple ways to break the rules and discover your hidden genius*. Naperville: Sourcebooks, Inc. (in English)
7. Wellington, J. & other (2001). *Language and literacy in science education*. Buckingham, USA, Philadelphia: Open University Press. (in English)
8. Khalilov, S. (2011). *Elm haqqinda elm*. Baku: "Azerbaijan Universiteti" neshriyyati (in Azerbaijani)
9. Zipf, G. (1949). *Human behavior and the principle of least effort: An introduction to human ecology*. Cambridge, Mass: Addison-Wesley Press (in English)

10. Bergson, H. (1999). Creative evolution. Matter and memory. Mn.: Harvest (in Russian)
11. Wittgenstein, L. (1994). Philosophical works. Part I. Moscow: Gnosis (in Russian)
12. Gunnemark, E. (2001). Iskusstvo izucat yaziki. St. Petersburg: TESSA (in Russian)
13. Gabriel, W. (2016). Revolyuchionniy metod bistroqo izuceniya lyuboqo inostrannoqo yazika. Belgorod: Klub Semeynoqo Dosuqa (in Russian)
14. La Rochefoucauld, F. (1990). Fransua de Laroshfuko: Maksimy. Blez Paskal': Mysli. Zhan de Labryuyyer: Xaraktery, ili nrazy nyneshnego veka. Moscow: Politizdat (in Russian)
15. Nietzsche, F. (1996). Sochineniya v 2-kh tomakh. 2. Moscow: Mysl' (in Russian)
16. Pinker, S. (2004). YAzyk kak instinkt. Moscow: Yeditorial URSS (in Russian)
17. Platon. (1994). Timey/Platon. Sobraniye sochineniy v 4-kh tomakh. 3, Moscow: Mysl' (in Russian)
18. Popper, K. (2008). Znaniye i psixofizicheskaya problema: V zashchitu vzaimodeystviya. Moscow: Izdatel'stvo LKI (in Russian)
19. Russo, J. J. (1981). Pedagogicheskiye sochineniya v 2-kh tomakh. 1. Moscow: Pedagogika (in Russian)
20. Tipologiya poryadka slov // Vikipediya- Svobodnaya entsiklopediya. Muraciet olunub 21.12.2021. (in Russian)
21. Schopenhauer, A. (2001). Sobraniye sochineniy v shesti tomakh. 2: Mir kak volya i predstavleniye. Moscow: TERRA- Knizhnyy klub; Respublika (in Russian)
22. Schopenhauer, A. (2001). Sobraniye sochineniy v shesti tomakh. 5. Parerga i Paralipomena. Moscow: TERRA- Knizhnyy klub; Respublika (in Russian)
23. Einstein, A. (2009). Evolyutsiya fiziki: Razvitiye idey ot pervonachal'nykh ponyatiy do teorii otnositel'nosti i kvantov. Moscow: TERRA- Knizhnyy klub (in Russian)